

УДК: 388.432(477.51):334.012.82

М.В. Сушко

РОЗВИТОК АГРОПІДПРИЄМСТВ ЧЕРНІГІВЩИНИ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті досліджено стан аграрної сфери Чернігівщини. Проведено аналіз сильних і слабких сторін регіону. Визначено напрями адаптації підприємств АПК до нових умов.

Situation of agrarian sphere of Chernigiv district is explored in the article. The analysis of strong and weak sides of region is conducted. Certainly send adaptations of development of enterprises of AIC to new condition.

Ключові слова: аграрний сектор, АПК, виробництво, глобалізація, розвиток, СОТ.

Динамічність внутрішнього і зовнішнього середовища функціонування економічних систем будь-якого рівня та жорсткість конкурентної боротьби породжує необхідність

постійного пристосування до нових умов. Від швидкості та адекватності реагування на зміни залежить ефективність функціонування економічної системи, а в окремих випадках і можливість існування її у майбутньому. Саме в агропродовольчій сфері створюються товари першої необхідності, від обсягу і якості яких залежать здоров'я і фізичні можливості нинішнього населення держави і майбутніх поколінь. Тому погіршення стану цієї галузі має згубні наслідки для господарського комплексу, економічної і продовольчої безпеки країни.

Чернігівська область має сприятливе географічне розміщення і природно-кліматичні умови, вагомий аграрний потенціал. Проте всі зазначені переваги використовуються лише частково, і через ряд обставин область має невисокі показники економічного розвитку порівняно з іншими областями України. Існуючі загрози розвитку АПК області посилюються зі вступом України до СОТ через стрімке нарощування імпорту продовольства, що зрештою може спричинити значне розбалансування і остаточне руйнування даного комплексу. Тому особливої актуальності набуває проведення даного дослідження.

Про значення, яке в нашій країні приділяється розвитку аграрних підприємств, свідчить прийняття законів України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», «Про державну підтримку сільського господарства», «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народно-господарстві» та низки інших нормативно-правових актів. На рівні Чернігівської області розроблено і затверджено Стратегію соціально-економічного розвитку на період до 2015 р., Середньострокову програму соціально-економічного розвитку на 2007–2010 рр., Програму економічного і соціального розвитку на 2009 р., Обласну програму підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» на 2007–2011рр., Програму охорони та раціонального використання земель, Регіональну програму захисту земель від водної та вітрової ерозії, інших видів деградації земель Чернігівської області та інші нормативно-правові акти.

Дослідженням стану виробничо-господарської діяльності та умов функціонування аграрної сфери економіки України займається багато вчених, зокрема, В. Амбросов, В. Андрійчук, С. Гуткевич, В. Горкавий, М. Канівська, П. Киценко, О. Лебединська, Л. Мєх, П. Саблук, О. Харченко, А. Шваб, О. Шубравська та багато інших. Розроблено цілий ряд програм, проектів та перспективних шляхів розвитку як АПК України в цілому, так і окремих його галузей і підрозділів.

Проте нестійке становище АПК України, в тому числі і на рівні Чернігівської області, та мінливість оточуючого середовища функціонування аграрних підприємств породжує цілу низку невирішених питань. Розглянемо деякі з них, що безпосередньо стосуються підвищення ефективності та забезпечення виживання агропідприємств Чернігівщини в умовах посилення інтеграційних процесів. Зокрема, потребують дослідження стан і місце аграрних підприємств Чернігівщини в АПК України, аналіз аграрного потенціалу даної області та визначення чинників, що стримують розвиток агропідприємств в умовах посилення інтеграційних процесів, нові можливості та ймовірність їх реалізації у зв'язку з приєднанням України до СОТ. Необхідно також розробити напрями адаптації підприємств аграрної сфери до нових умов функціонування.

Саме дослідження даних питань і є основною метою даної статті.

Глобалізація охоплює всі сторони суспільного життя. Не стоїть осторонь цього процесу і Україна. У 1993 р. Україна вперше заявила світовому співтовариству про намір приєднання до ГААТ/СОТ. Далі йшов тривалий і суперечливий період адаптації

вітчизняної економіки до міжнародних вимог. І лише в травні 2008 р. Україна стала повноправним членом цієї організації. Проте дискусії серед вітчизняних науковців і спеціалістів тільки загострилися через цілу низку суперечностей щодо наслідків такого кроку. Особливе занепокоєння стосується АПК України. Адже, з одного боку, вступ дає доступ до нових ринків збуту (СОТ охоплює 151 країну світу, понад 95% обсягу світової торгівлі, понад 90% світового ВВП і понад 85% населення світу [4]), а з іншого, лібералізація економічної діяльності поряд з високою собівартістю та невисокою якістю вітчизняної продукції містить серйозні загрози для вітчизняних агровиробників.

Чернігівська область охоплює територію 31,9 тис. км. кв. (5% території України) [3]. Вигідність її географічного розміщення зумовлена наявністю кордону з двома державами (Росія і Білорусь), розташуванням поряд зі столицею та недалеко від промислово орієнтованих областей України. Область має розгалужену мережу автомобільних, залізничних, водних шляхів, родючі ґрунти, клімат області є сприятливим для вирощування сільськогосподарських культур. За даними Міністерства аграрної політики, область підтримує торговельні відносини з 93 країнами світу, експортуючи продукцію до 73 країн світу й імпортуючи – з 68 країн [4].

У 2008 р. зовнішньоторговельний оборот області становив 797 млн. дол. США (експортовано – на 419 млн. дол. США, а імпортовано – на 378 млн. дол. США), в тому числі продукції аграрного сектора – 174,8 млн. дол. США (1% зовнішньоторгового обороту продукції аграрного сектора України), з неї експортовано – на 84,5 млн. дол. США (близько 0,7% експорту продукції АПК України та 20% експорту продукції області), а імпортовано – на 90,3 млн. дол. США (близько 1,3% імпорту продукції аграрного сектора України та 24% імпортованої продукції області). Для порівняння, у 2000 р. було експортовано продукції аграрного сектора на 19,4 млн. дол. США, що становило 15% експортованої продукції області, а імпортовано – на 57,6 млн. дол. США, що становило 33% імпортованої продукції [5].

Сільське господарство залишається однією із найбільш прибуткових галузей області. Якщо в 2004–2005 рр. за результативністю воно поступалося лише промисловості, то з 2006 р. займає лідируючі позиції за обсягом прибутку [2]. Однак, незважаючи на високу прибутковість галузі, середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників, зайнятих в сільському господарстві, залишається нижчою, ніж в цілому по області і в 2008 р. була на рівні 72% середнього значення, хоча й перевищувала прожитковий мінімум у два рази. Тобто, виникає проблема невідповідності рівня оплати праці та результативності виробництва і як наслідок, спостерігається цілком закономірний відтік кваліфікованого персоналу в інші сфери та області України. Про це свідчить і стійка тенденція до скорочення чисельності постійного населення.

При цьому, за обсягом чистого доходу (виручки) від реалізації сільськогосподарської продукції, отриманої у 2008 р. (1611591,2 тис. грн.) Чернігівська область посідає 15 місце серед областей України, незначним є і рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств, який у 2008р. становив 9,7% (19 позиція серед областей країни) [2].

Водночас, незважаючи на стійку тенденцію скорочення кількості прибуткових підприємств, середня сума прибутку одного прибуткового сільськогосподарського підприємства зростає. Кількість збиткових підприємств коливається, а середня сума їх збитку зростає. З одного боку, враховуючи скорочення кількості підприємств і скорочення посівних площ протягом 1990-2007 рр. та зростання середньої суми прибутку одного підприємства, можна говорити, що відбулося скорочення кількості непри-

буткових та малоефективних підприємств, а з іншого, враховуючи зростання частки збиткових, — про серйозні проблеми цієї галузі в області (див. табл. 1).

Таблиця 1

Фінансові результати діяльності сільськогосподарських підприємств Чернігівської області у 2000–2008 рр.*

	2000	2005	2006	2007	2008
Усього підприємств	641	414	391	397	422
Прибуткових	423	290	247	181	179
Сума прибутку, млн. грн.	58,3	115,1	131,4	241,1	244,5
Середня сума прибутку одного прибуткового підприємства, млн. грн.	0,14	0,40	0,53	1,33	1,37
Частка прибуткових підприємств, %	65,99	70,05	63,17	45,59	42,42
Збиткових	218	124	144	216	243
Сума збитку, млн. грн.	31,2	27,7	36,9	53,3	102,6
Середня сума збитку одного збиткового підприємства, млн. грн.	0,14	0,22	0,26	0,25	0,42
Прибуток (збиток), млн. грн.	27,1	87,4	94,5	187,8	141,9
Частка збиткових підприємств, %	34,01	29,95	36,83	54,41	57,58
Середня сума прибутку (збитку) одного підприємства, млн. грн.	0,04	0,21	0,24	0,47	0,34

*За даними Головного управління статистики у Чернігівській області [2].

На підставі даних Головного управління статистики в Чернігівській області здійснено порівняльний аналіз витрат на виробництво основних видів продукції і рослинництва і тваринництва Чернігівської області відносно інших областей України. Так, у Чернігівській області спостерігаються низькі витрати на вирощування картоплі (81% середнього значення по Україні, поступається лише Дніпропетровській області), порівняно невисокі витрати на вирощування плодів (72% середнього значення, поступається 4 областям), овочів (59% середнього значення, поступається 7 областям). Крім того, слід зауважити, що витрати з вирощування овочів у закритому ґрунті є найнижчим серед областей України (33% середнього значення). Стосовно показника витрат на вирощування овочів у відкритому ґрунті, то відносно середнього значення він становить 97% і в 10 областях України є нижчим. Близький до середнього по Україні рівень витрат на вирощування цукрових буряків (фабричних) та кукурудзи на зерно. По решті видів продукції цей показник перевищує середню величину витрат. А вирощування льону-довгунцю є одним із найдорожчих (більші витрати лише в Сумській області). Значні витрати й на вирощування зернових та зернобобових.

У тваринництві ситуація наступна. Відносно невисокі витрати на виробництво молока (поступається 4 областям і показник становить 92% від середнього значення по Україні), на утримання великої рогатої худоби (поступається 4 областям і становить 91% від середнього значення), з отримання вовни (поступається 12 областям і становить 96% від середнього значення). Витрати решти галузей перевищують середнє значення по Україні

(у вирощуванні птиці на м'ясо — на 16%, в отриманні яєць — на 15%, що є одним з найвищих по Україні, вівці на м'ясо — на 9%, а свинини на м'ясо — на 2%) [2]. Тобто, величина витрат залишається досить високою навіть порівняно з іншими областями України, не кажучи про величину витрат в аналогічних галузях розвинених країн світу.

З метою з'ясування причин високої собівартості продукції проведемо аналіз структури витрат та її зміни. Дані таблиці 2 свідчать про значні структурні зміни у виробництві сільськогосподарської продукції. А також розкривають головні проблеми галузі. Зменшення частки витрат на оплату праці й зростання матеріальних витрат та зміна їх структури порівняно з 1990 р. та 2000 р. є свідченням порівняно низької заробітної плати в сільському господарстві та диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію (температура зростання цін на сільськогосподарську продукцію відстає від темпу зростання цін на паливо, техніку, добрива, засоби захисту від забур'янення та від шкідників, тощо).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика структури витрат на виробництво сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах Чернігівської області у 1990 р., 2000 р. та 2008 р., %

№п/п	Вид витрат	1990 рік		2000 рік		2008 рік	
		Рослин-ництво	Тварин-ництво	Рослин-ництво	Тварин-ництво	Рослин-ництво	Тварин-ництво
1	Витрати на оплату праці	31	38	11	13	14	27
2	Матеріальні витрати, в т. ч:	46	52	66	67	71	67
	насіння та посадковий матеріал	48	х	29	х	20	х
	корми	х	84	х	66	х	69
	інша продукція сільського господарства	6	3	4	3	1	2
	мінеральні добрива	20	х	8	х	30	х
	нафтопродукти	9	3	33	15	20	11
	електроенергія	1	1	2	5	1	4
	паливо	1	0	1	0	2	1
	запчастини, ремонтні й будівельні матеріали	7	5	12	7	9	7
	оплата послуг і робіт сторонніх організацій та інші матеріальні затрати	8	4	11	4	17	6
4	Амортизація основних засобів	11	8	12	14	5	3
5	Інші витрати	12	2	11	4	10	3

*За даними Головного управління статистики у Чернігівській області [2].

Скорочення витрат на насіння та посадковий матеріал теж має негативні наслідки. Адже насінний матеріал оновлюється не лише для заміни на більш продуктивні сорти, а й для зниження рівня захворювання рослин.

Іншою проблемою є моральний і фізичний знос основних фондів, про що свідчить і частина витрат на амортизаційні відрахування, які у 2008 р. в рослинництві становив-

ли лише 5%, а в тваринництві – 3%, що є надзвичайно низьким (див. табл. 2). Починаючи з 1985 р., стрімкими темпами відбувається скорочення кількості тракторів у сільськогосподарських підприємствах (з 21172 одиниць у 1985 р. до 8117 одиниць у 2008 р.), зернозбиральних комбайнів (з 6364 до 1946 одиниць) [1]. У 2006 р. серед наявних тракторів придатними були лише близько 77%, а серед гусеничних – лише 62% [4]. Враховуючи те, що нова техніка через високу вартість практично не купується, можна говорити про знос основних фондів на рівні близько 90% або й більше. Тобто немає навіть простого відтворення технічного потенціалу. А це є однією з причин високої собівартості вітчизняної сільськогосподарської продукції і невисокої її якості. Адже сучасна техніка, незважаючи на її дороговизну, менше витрачає пального, нижчими є витрати на ремонт, заміну запасних частин, є економнішою через зменшення простоїв у зв'язку з ремонтом і втрат врожаю під час збирання та перевезення тощо. Крім того, у зв'язку з фінансовою кризою припиняється надання підприємствам аграрного сектора державної підтримки через механізм здешевлення середньо- та довгострокового кредиту на придбання основних засобів сільськогосподарського призначення, виробництва і реконструкції об'єктів сільськогосподарського призначення, будівництва і реконструкції оптових ринків сільськогосподарського призначення, тощо [3]. Тобто виникає реальна загроза втрати значної частини виробничого потенціалу і як результат, скорочення кількості прибуткових підприємств і зростання кількості збиткових.

Отже, можемо зробити висновок про нераціональне використання наявного аграрного потенціалу. Розвиток аграрної галузі стримують відсутність власних обігових коштів через неефективну фінансову діяльність (значні розміри кредиторської і дебіторської заборгованості), відсутність у більшості сільгосппідприємств власних сховищ, низька купівельна спроможність населення, руйнування сільської інфраструктури, виснаження земель, поступова їх деградація через порушення технологій і т. ін.

Крім того, в Чернігівській області протягом 1990-2008 рр. спостерігається зростання питомої ваги господарств населення і скорочення питомої ваги сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції. Так, якщо у 1990 р. сільськогосподарськими підприємствами було вироблено 64% валової продукції, а господарствами населення лише 36%, то у 2000 р. відповідно 30% і 70%, а в 2008р. – 40% і 60% [1]. Тобто, протягом 1991–1999 рр. у зв'язку із затажною аграрною кризою було зруйновано більшість сільськогосподарських підприємств і лише в 2000 р. спад виробництва було зупинено, проте підвищення сільськогосподарського потенціалу області відбувається дуже повільно.

Зростання частини продукції, виробленої у господарствах населення, можна вважати передумовою формування фермерських господарств. Завдяки тодішній доступності кредитних ресурсів для населення, починаючи з 2005 р. зростає кількість господарств, які мали техніку (з 8107 господарств у 2005р. до 9965 – у 2008 р.). Проте рівень забезпеченості населення технікою залишається низьким, а фінансова криза суттєво обмежує доступність кредитних ресурсів для населення. До того ж, господарства населення недоотримують значну частину врожаю через відсутність техніки у належній кількості (в господарствах переважає ручний обробіток ґрунту), брак відповідних знань з виробництва і спричинене цим порушення виробничих технологій (виробництво, зазвичай, є аматорським, відбувається шляхом «проб і помилок»). Через відсутність

необхідних сховищ для зберігання, необхідної техніки та торгових мереж господарства населення не мають можливості реалізувати свою продукцію безпосередньо кінцевому споживачу і вимушені або реалізувати її під час збирання врожаю за заниженими цінами на ринку, або торговим посередникам за ще нижчими цінами. І в першому, і в другому випадку населення недоотримує значну суму прибутку.

Змінилася і структура реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами. Так, у 1990 р. основна частина продукції спрямовувалася переробним підприємствам (від 83 до 100% залежно від виду продукції), на другому місці була реалізація населенню, а решта (зовсім мала частина) — направлялася на ринок. У 2008 р. значна частина продукції реалізувалася через інші канали (зазвичай, тіньові), на другому місці йшли переробні підприємства та ринок і лише незначна частина реалізувалася населенню. Переважання подібних непрозорих схем реалізації становить загрозу не лише продовольчій, а й національній безпеці України.

До даних проблем додається ще й лібералізація економічної діяльності через вступ України до СОТ, що вимагає переходу нашої держави до нової системи управління економікою. Крім того, відповідно до Угоди про сільське господарство, прийнятої на Уругвайському раунді країнами-учасниками СОТ у 1994 р., яка вступила в дію в 1995 р., обмежується державна підтримка сільськогосподарських виробників. Внутрішня підтримка виробників здійснюється через заходи «жовтої скрині» (вона не повинна перевищувати річний рівень підтримки, виражений у показнику СВП — 3,043 млрд. грн. плюс до 5% річної вартості виробництва валової продукції сільського господарства) та «зеленої скрині» (обмежень на яку нині не існує). Світова організація торгівлі також обмежує можливості субсидування експорту сільськогосподарської продукції. Крім того, наша держава взяла на себе зобов'язання поступово знизити свої експортні митні тарифи до 10% на насіння олійних культур протягом 6 років, живої худоби — до 8 років, шкіри з шкури тварин — до 10 років, скасувати індикативні ціни та зобов'язалася не застосовувати обов'язкових мінімальних цін на імпортовані товари, запровадити імпортову товарну квоту в обсязі 260 тис. тонн на цукрову тростину за пільговим тарифом (2%) з доведенням її у 2010 р. до 267 тис. тонн. Негативні наслідки для України матиме і взяте зобов'язання щодо зміни режиму оподаткування сільськогосподарських виробників [4].

Отже, Україна взяла зобов'язання створити для імпортованої продукції умови, що відповідають вітчизняній, а це в свою чергу потребує розробки напрямів адаптації розвитку аграрного сектора Чернігівської області до нових умов.

Адаптацію економічної системи вітчизняні вчені розглядають, з одного боку, як здатність реагувати на дію факторів навколишнього середовища (зміна обсягу виробництва, поява конкуруючої структури, зміна попиту, поява нової техніки і технологій, доступність ресурсів) і змінювати свою поведінку з метою досягнення найбільш оптимальної ефективності господарювання, а з іншого, безпосередньо як процес пристосування економічної системи до реальних умов функціонування. Під розвитком економічної системи розуміється процес якісних та кількісних змін всередині даної системи, що зумовлюють її перехід до нової форми функціонування, яка у випадку зростання характеризується нарощуванням значень параметрів основних елементів формують структур.

Отже, під адаптацією розвитку економічної системи розуміємо процес поступового переходу даної системи в нову форму (або збереження системою свого початкового стану) під впливом дії чинників зовнішнього стосовно системи середовища шляхом нарощування (збереження) значень параметрів основних елементів формоутворюючих структур.

Враховуючи особливості функціонування агропідприємств, процес їх адаптації має розглядатися на кількох рівнях: загальнодержавному, міжрегіональному, міжгалузевому і безпосередньо на рівні підприємства.

На загальнодержавному рівні розробляються загальні напрями розвитку економіки галузі, необхідна нормативно-правова база та направляються розпорядження до регіонів на виконання.

Нині актуальними є такі напрями забезпечення поступального розвитку галузі: адаптація форм підтримки аграрного сектора України до вимог СOT; приведення вітчизняних стандартів якості у відповідність до міжнародних; оновлення техніко-технологічної бази виробництва; сприяння створенню національної мережі оптових ринків сільськогосподарської продукції; сприяння розвитку науки і техніки, стимулювання підвищення якості вітчизняної продукції; здійснення моніторингу вітчизняних та міжнародних ринків; сприяння підвищенню кваліфікаційного рівня працівників аграрного сектора; сприяння поширенню інформації на зовнішньому та внутрішньому ринках про переваги вітчизняної продукції; сприяння збереженню родючості ґрунтів через проведення моніторингу наявного стану сільськогосподарських земель.

На регіональному рівні відповідно до пропонованих напрямів і розпоряджень загальнодержавного рівня відбувається безпосередня їх реалізація, інформування, аналіз, контроль, запровадження відповідних фінансових санкцій за недотримання правил і норм, сприяння міжгалузевій співпраці та пропорційному розвитку всіх галузей народногосподарського комплексу регіону.

На міжгалузевому рівні необхідно забезпечити тісну співпрацю між підприємствами усіх трьох основних сфер АПК та науково-дослідними установами й організаціями. Співпраця може відбуватися за такими напрямами:

1. Між сільськогосподарськими підприємствами та підприємствами харчової та переробної промисловості на контрактній основі або шляхом кооперації.
2. Між господарствами населення і підприємствами переробної та харчової промисловості через державні заготівельні організації.
3. Між галузями рослинництва і тваринництва (рослинництво забезпечує кормами, а тваринництво — необхідною кількістю органічних добрив) на контрактній основі або шляхом кооперації.
4. Між сільськогосподарськими підприємствами та підприємствами з виготовлення техніки на лізинговій основі або шляхом надання відстрочки платежу та оплати продукції частинами.
5. Між сільськогосподарськими підприємствами та науково-дослідними організаціями на контрактній основі. Підприємство надає у розпорядження частину персоналу, угідь, власних основних фондів, а науково-дослідна організація навчає персонал новій технології, надає частину отриманої продукції підприємству, яку воно може реалізувати на ринку або може використати для оновлення власних сортів рослин та покращення порід тварин.

Вектори адаптаційного розвитку безпосередньо на рівні підприємства охоплюють всю сукупність засобів щодо пристосування до змін внутрішнього і зовнішнього середовища функціонування та підвищення ефективності господарювання підприємств. Сюди можна віднести заходи з підвищення якості продукції, використання сучасних енергозберігаючих технологій, проведення активної маркетингової діяльності, оновлення техніко-технологічної бази, реалізації програм з підвищення кваліфікації наявного персоналу, створення для нього потужних мотиваційних механізмів, використання мережі Інтернет для просування власної продукції на ринок та для пошуку нових партнерів і т. ін.

Отже, існує низка факторів зовнішнього і внутрішнього середовища функціонування підприємств АПК Чернігівської області, що стримують їх розвиток, а вступ України до СОТ може посилити їх негативний вплив. Тому з метою запобігання руйнуванню даного комплексу необхідно здійснити ряд заходів, що сприятимуть адаптації підприємств до нових умов господарювання. А це, в першу чергу, передбачає взаємодію між сільськогосподарськими та переробними підприємствами, підприємствами, що їх обслуговують, державою, інвесторами, науково-дослідними установами тощо.

1. Сільське господарство Чернігівщини за 1990–2008 роки: Статистичний збірник / Державний комітет статистики, головне управління статистики в Чернігівській області / за ред. Соловйова Г.І. – Чернігів, 2009. – 93 с.; 2. Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств: статистичний збірник / Державний комітет статистики, головне управління статистики в Чернігівській області / за ред. Соловйова Г.І. – Чернігів, 2009. – 68 с.; 3. <http://cg.gov.ua/>; 4. Сайт Міністерства аграрної політики України // <http://www.minagro.kiev.ua/>; 5. Зовнішньоторговельна статистика // http://www.chernihiv-oblast.gov.ua/torg_stat.php